

Астрахан Н.І.

Методологія літературознавства: від XX до XXI століття

Астрахан Наталія Іванівна, кандидат філологічних наук, доцент
Житомирський державний університет імені Івана Франка, м. Житомир, Україна

Анотація. В статті розглядаються шляхи розвитку методології літературознавства в її русі від кінця XX до початку XXI століття. Відкритість системи методів літературознавства, екстраполяція в його простір методів інших наукових дисциплін тлумачиться як така, що відповідає специфіці науки про літературу. Особлива увага приділяється проблемі об'єктивності літературознавчого пізнання, його своєрідному балансуванню між науковим та художнім способом досягнення дійсності.

Ключові слова: методологія літературознавства, структуралізм, постструктуралізм, методологічний плюралізм

Вступ. Проблема методології – одна з визначальних для сучасної науки про літературу. Постійна методологічна рефлексія характеризує сьогоденний розвиток літературознавства, що на новому етапі намагається заново усвідомити специфіку свого предмету, систему методів та прийомів його дослідження, а отже, місце науки про літературу в корпусі сучасного наукового, і зокрема гуманітарного, знання.

Короткий огляд публікацій по темі. Складність сьогоденного положення в сфері літературознавчої методології пов'язана з наявністю багатьох різних, полемічних одна щодо одної, протилежних, несумісних, взаємодоповнюючих методологічних настанов. Така мозаїчність, плюралістичність розвитку літературознавства дала привід Р.Т. Гром'яку говорити про те, що проблема методології літературознавства "залишається вічно актуальною як у теоретичному, так і в практичному аспектах" [5, с. 14], вимагає врахування множинності наявних методологічних настанов. Такої ж точки зору дотримуються польські дослідники З. Мітосек [10], Е. Касперський [6]. Множинність у даному випадку свідчить про стан активного розвитку, розробок, коли уявлення про нову методологічну цілість, єдність літературознавства лише починає формуватися. Потребу у такій новій єдності означив Ю.Б. Борєв: "У XX столітті почали здійснюватися спроби діалектичного заперечення (зняття з утримання позитивного) всіх попередніх та сучасних методологічних шкіл та концепцій. Іншими словами, виникла тенденція до об'єднання головних методологічних ідей в єдину методологічну систему, що виявляє смисл та цінність твору літератури, з'явилося прагнення створити інтегральну методологію, що вбирає в себе досвід, прийоми, інструменти аналізу і зовнішніх, і внутрішніх, й функціональних зв'язків художнього твору" [2, с. 16].

Феномен літературно-художнього твору та його буття є настільки складним, багатогранним та значущим, що кожна з вже сформованих літературознавчих методологій виявляється виправданою і перспективною, має грандіозні резерви подальшого розвитку в процесі синхронного чи діахронного діалогу з іншими методологіями. В контексті такого діалогу навіть окреслення "глухих кутів" розвитку тієї чи іншої теоретико-літературної школи та її методології набуває великого значення, оскільки те, що в межах одного методологічного дискурсу сприймається як проблема, яку неможливо вирішити, в кордонах іншого методологічного дискурсу знаходить своє вирішення або переформулюється так, що вирішення починає сприйматися як можливе в зоні актуального розвитку. Вла-

сне, життєздатність будь-яких методологічних настанов виявляє себе саме в процесі діалогу з іншими настановами, а принципова відмова від такого діалогу часто маскує неспроможність його вести. З точки зору Р. Ніча, в "неоднорідності" сьогоденної теорії літератури є позитив, відповідність поточній загальнокультурній ситуації та художній практиці: "Сучасний теоретичний дискурс не тільки внутрішньо розрізнений, але й розпорошений і нестійкий. Втрачаючи суттєві риси у власному просторі, він віднаходить собі місце в іноді дуже віддалених галузях та спеціальностях. Загалом невідомо, чи повинен він знову прагнути цілісності, доктринальної чистоти, привілейованого становища заради об'єднання, тоталізації, гомогенізації та визнання всієї сфери культури. Може, він краще виконуватиме свої завдання саме як неоднорідний та ситуативний" [11, с. 24].

Мета. Метою даної статті є аналіз векторів та перспектив розвитку методології літературознавства в процесі його руху від XX до XXI століття.

Матеріали та методи. В якості матеріалу виступають найбільш впливові, знакові теоретико-літературні та методологічні концепції, актуалізація яких на межі століть дозволяє визначити перспективи подальшого розвитку літературознавчої методології. Основним методом роботи з матеріалом є аналіз наукових концепцій.

Підсумки та їх обговорення. З часів В. Дільтея, що протиставив "науки про природу" "наукам про дух", зовнішнє аналітичне пояснення внутрішньому безпосередньому особистісному розумінню, питання про методологію гуманітарних наук залишається дискусійним. В XIX столітті укорінена характерна для розвитку практично всіх гуманітарних дисциплін, що поступово викристалізуються, "методологічна беззахисність перед обличчям явного успіху природничих наук" [12, с. 136]. В нотатках М.М. Бахтіна "До методології гуманітарних наук", опублікованих в 1974 році, незадовго до смерті вченого, на основі записів, зроблених ще у 30-40-х роках, послідовно відстоюється специфіка гуманітарного знання, метою якого є не окреслення значення, а розкриття смислу, "іншо-науковість" цього знання у порівнянні зі знанням природничих дисциплін: "Якою мірою можливо розкрити та прокоментувати *смисл* (образу або символу)? Лише за допомогою іншого (ізоморфного) смислу (символу чи образу). Розчинити його у поняттях неможливо... Можлива або *відносна* раціоналізація смислу (звичайний науковий аналіз), або поглиблення його за допомогою інших смислів (філософсько-художня інтерпретація). Поглиблення шляхом розши-

рення далекого контексту" [1, с. 383]. Отже, за думкою вченого, оскільки "тлумачення символічних структур змушене йти у нескінченність символічних смислів, тому воно й не може стати науковим у сенсі науковості точних наук" [1, с. 383]. Протиставляючи річ та особистість як такі об'єкти пізнання, що зумовлюють різні його межі, М. М. Бахтін окреслює два різні види активності пізнавальної діяльності: монологічна активність пізнання, скерованого на "безголо-су річ" та активність пізнання "іншого суб'єкта", "діалогічну активність" [1, с. 384], що прагне діалогу як події зустрічі.

Якщо у 20-30-ті роки М.М. Бахтін полемізував з представниками формальної школи, називаючи їх естетику матеріальною, такою, що сприймає форму літературно-художнього твору як річ, ігноруючи ідеальний "естетичний об'єкт", то в 60-70-ті роки вчений суперечить представникам структуралізму, що зосереджують увагу на безособистісному, статичному окресленні значення знака, окресленні, що виявляється не здатним піднятися до відкриття нескінченності смислу, можливе лише через поглиблення та помноження його шляхом входження в нові контексти. Отже, коливання між сциентичними та антисциентичними (науковими та "іншонауковими") настановами літературознавців набувають протягом ХХ століття періодичного характеру, відбиваються у зміні літературознавчих шкіл. Так, тенденції, що характеризували формальну школу російського літературознавства та генетично пов'язані з нею теоретичні побудови французького структуралізму, доповнюються та долаються відповідно у працях М.М. Бахтіна та французьких постструктуралістів; паралельно зі структурно-семіотичним підходом до літературних явищ продовжує розвиватися літературна герменевтика та формується рецептивна естетика.

Добрим тоном у літературознавчих дослідженнях межі ХХ–ХХІ століть стали паралелі між літературознавством та фізикою, літературознавством та математикою або математичною логікою тощо, орієнтація на синергетичну парадигму наукового мислення. Методологічна ситуація в літературознавстві певною мірою відбиває сьогоденні загальнонаукову ситуацію, коли найбільш продуктивними виявляються дослідження, що розгортаються на стику дисциплін, шляхом іноді несподіваних, сміливих методологічних екстраполяцій, що здійснюються всупереч традиційному розподілу наукових дисциплін на "точні та неточні", "природничі та гуманітарні". На думку Ю.М. Лотмана, сама опозиція "точне/неточне" (або "достовірне/недостовірне") підкреслює необхідність створення "єдиної метамовної системи", у яку могли б бути інтегровані шляхом операції перекладу "всі поняття сучасної нам культури (в тому числі й наукової)" [9, с. 446-447]. Переформулювання сутності вказаної опозиції на наукову мову в перекладі Ю.М. Лотмана виглядає так: "справжнє знання передбачає виділення для різних об'єктів ізоморфних моделей або у встановленні нескінченної варіативності інтерпретації цих моделей при переході від метамовного рівня до рівня об'єкту" [9, с. 447]. Таким чином, наявність в структурі єдиної культури людства математики, зумовлює необхідність поезії, "гіпотетичне знищення одного з

цих механізмів, вірогідно, зробило б неможливим існування іншого" [9, с. 447]. При цьому не лише мова математики може виступати як метамова в єдності людської культури, але й мова мистецтва. Всі спроби такого роду метамовних "перекладів", з точки зору Ю.М. Лотмана, спираються на висновки сучасних загальнонаукових напрямків – теорії знакових систем, теорії інформації, кібернетики тощо [9, с. 447].

Зазначимо, що методологія літературознавства залишається відкритою, здатною використовувати у власних цілях методи інших наукових дисциплін – і тих, що належать до "наук про природу", і тих, що належать до "наук про дух", і "точних", і "неточних". Ця відкритість не має сприйматися як залежність, що ставить під сумнів науковий статус літературознавчого знання, оскільки література як вид мистецтва ґносеологічно скерована на життя у всіх його формах, виявах та вимірах, життя у його сукупності, цілісності.

Власне, сам феномен сприйняття життя як цілісності, як світу, в якому хаос долає гармонія, в якому досягається єдність між людиною та світом, між людиною та іншими людьми, є продуктом мистецтва і зокрема літератури як мистецтва слова. В такому стосунку духовна діяльність людини, здійснювана в сфері мистецтва слова, є необхідною складовою загального життя, здатною суттєво впливати на його якість, на сам процес його розгортання. "Адже якщо для твору художньої літератури стає найбільш досяжною повнота драматичного руху людського життя, – пише М.М. Гіршман, – то передусім тому, що саме мистецтво слова більш за все здатне вловити самий момент зустрічі, взаємозв'язку, переходу та взаємозверненості одне до одного дійсності, яка засвоюється мислячою людиною, та енергії її свідомості, що народжується та реально здійснюється" [4, с. 519]. Таким чином, "художнє слово-твір одночасно виступає і як слово-ім'я-висловлення і як естетична реальність-образ-світ" [4, с. 519], літературний твір перебуває в сфері перетину, взаємоперетворення ідеально-свідомого та матеріально-дійсного, що не можуть бути ні ототожненими, ні відірваними одне від одного.

Саме в цій сфері формується життєстверджуюче цілісне світобачення, яке, за думкою О.О. Кораблева, є ідеальною моделлю світобудови [7, с. 153], подібно до храму, що вирізняється серед інших будівель своєю скерованістю вгору, здатністю об'єднувати людей і в теологічному, і в естетичному відношенні, а також в плані діяльності. Характеризуючи світобачення як "наш духовний Дім, збудований нами ж, нашою свідомістю, що пізнає та творчо працює відповідно до нашої духовної сутності", як "обмежений нашим життєвим та культурним досвідом, інтелектуально локалізований духовний простір, необхідний для дозрівання нашої самосвідомості", як "модель світобудови, яка одночасно є й моделлю нашого внутрішнього світу" [7, с. 154], вчений стверджує, що цілісне світобачення має бути "архітектурно досконалим", тобто "науково обґрунтованим, релігійно націленим та естетично довершеним" [7, с. 154].

Роль художнього слова в процесі побудови цілісного світобачення неможливо переоцінити, в певному сенсі кожний літературний твір, який відбувся, – собор, що об'єднує величезну кількість людей, вибудовує

ується їх духовними зусиллями, скерованими архітектонікою естетичного об'єкту. При цьому людина не має зрікатися себе, а навпаки, отримує можливість наблизитись до свого справжнього, сутнісного "я", яке оживає лише в процесі творчості, у яких би формах ця творчість не здійснювалася б.

Особливого методологічного акценту, отже, потребує проблема суб'єкта, що перебуває в процесі літературно-художньої творчості та читацької співтворчості, проблема сприймаючої літературний твір свідомості, і зокрема, свідомості дослідницької. "Структуралізм (як і його передтеча формалізм) тому, зокрема, не зміг надати літературознавству статусу суворой науки, – відзначає Г.М. Ребель, – що цілісності художнього твору протистоїть в якості сприймаючої інстанції не просто інструментальна озброєність та методологічна оснащеність, але вся професійна та особистісна повнота, тобто людська цілісність дослідника... Дослідник говорить про текст, про твір всім своїм досвідом, всім своїм еством, всією своєю людською сутністю. Він говорить не лише про текст, він говорить з текстом, й через текст – про себе, про своє, а це не піддається розрахунку, параметричному врахуванню, й це у немалій ступені визначає іншонауковість літературознавства (як і філософії), зближуючи його з його предметом – художністю" [13, с. 29]. На думку М.М. Гіршмана, шлях до об'єктивності у сфері філологічного знання обов'язково лежить через суб'єктивність, необхідною передумовою цього знання є любов до художнього слова, про необхідність якої говорить саме "ім'я" філології.

Протиріччя між суб'єктивним та об'єктивним в процесі художньої творчості ще Г.В.Ф. Гегелем було осмислено як діалектичне, таке, що передбачає глибинну єдність. Визначаючи геніальність як здатність створювати художні твори, філософ особистість генія мислив як рівновелику зі світом, який підлягає художньому осягненню, що відповідає романтичному погляду на людину-творця як на мікрокосм, зіставний з макрокосмом. Подолання протиріччя між суб'єктивним та об'єктивним в процесі пізнання літературного твору наближає читача до автора, робить можливою "рівність свідомості" суб'єктів творчості та співтворчості, пам'ять про яку, з точки зору Й. Бродського, залишається з читачем назавжди [3].

Висновки. Таким чином, створення й осягнення літературного твору важливі як процеси, що змінюють кордони (горизонти) свідомості суб'єктів, які їх здійснюють. Саме так буття літературного твору вхо-

дить в коло великого буття, здійснюючи на це буття вплив, масштаби котрого ще не вповні усвідомлені. Подієва, буттєва, онтологічна сутність літературного твору вимагає від літературознавства відповідності та відповідальності, які на кожному новому етапі розвитку усвідомлюються заново й по-новому.

В цьому плані відкритість літературознавства до різноманітних нових методів та методик пізнання дійсності виправдана й необхідна за умови збереження цілісності шляху літературознавства від античності до сучасності. Такого роду цілісність, встановлення параметрів якої сприймається як нагальне завдання сьогодні, співвідноситься з цілісністю шляху світової літератури, збереження якої є обов'язковою передумовою продовження її розвитку. Літературознавство це не просто наука про літературу, це форма гносеологічного, пізнавального досвіду, що об'єднує можливості науки та мистецтва, використовуючи подвійну оптику, тобто скеровуючи свій погляд і на репрезентовану літературним твором дійсність у всіх її вимірах та проявах, і на сам принцип "репрезентації" [8, с. 31]. Перше зумовлюється необхідністю осмислити сутність художнього досвіду, рухаючись слідом за автором, піднятися до нового розуміння постійно змінюваного життя. Друге має за мету усвідомити, як здійснюється, уможливується диво художнього пізнання дійсності. При цьому і перше, і друге сприймається як об'єктивоване свідчення і про літературу як вид мистецтва, і про цілість життя, в яку входить мистецтво й література. Все розмаїття літературознавчих шкіл ХХ століття та запропонованих ними методів так або інакше має відношення до одного чи другого річища. Абсолютизація лише однієї точки зору, нехтування "іншою" оптикою веде до "руйнування поетики" (використаємо вислів Ю. Крістєвої): літературознавчий дискурс наближається до літературного дискурсу, тобто втрачає ознаки наукового, або зливається з дискурсом іншої наукової дисципліни, втрачаючи власну специфіку. Найвидатніші літературознавці минулого століття, до яких би шкіл чи напрямків розвитку науки про літературу вони не належали, поєднували обидві точки зору за принципом доповнення, балансує між двома небажаними крайностями, що виводять дослідження за межі літературознавства, при цьому оригінальність, концептуальність, новизна наукового мислення були зумовлені саме індивідуально-унікальною конфігурацією цього поєднання, принципово важливого для окреслення перспектив та можливостей подальшого руху.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Бахтин М.М. К методологии гуманитарных наук // Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества; [сост. С.Г. Бочаров; текст подгот. Г.С. Бернштейн и Л.В. Дерюгина; примеч. С.С. Аверинцева и С.Г. Бочарова]. – [2-е изд.] – М. : Искусство, 1986. – С. 381-393.
Bakhtin M.M. K metodologii gumanitarnykh nauk [To the methodology of the Humanities] // Bakhtin M.M. Ehstetika slovesnogo tvorchesva; [sost. S.G. Bocharov; tekst podgot. G.S. Bernshtejn i L.V. Deryugina; primech. S.S. Averintseva i S.G. Bocharova]. – [2-e izd.] – M. : Iskusstvo, 1986. – S. 381-393.

2. Боров Ю.Б. Литература и литературная теория ХХ в. Перспективы нового столетия // Теоретико-литературные итоги

XX века: В 2 т. – Т. 1 : Литературное произведение и художественный процесс. – М. : Наука, 2003. – С. 6-48.
Borev Yu.B. Literatura i literaturnaya teoriya 20 v. Perspektivy novogo stoletiya [Literature and literary theory of the twentieth century. The prospects for the new century] // Teoretiko-literaturnye itogi 20 veka: V 2 t. – T. 1 : Literaturnoe proizvedenie i khudozhestvennyj protsess. – M. : Nauka, 2003. – S. 6-48.

3. Бродский И. Нобелевская лекция. 1987 // Бродский И. Стихотворения. – Таллинн : Александра, 1991. – С. 5-18.
Brodskij I. Nobelevskaya lektsiya. 1987 [Nobel lecture] // Brodskij I. Stikhotvoreniya. – Tallinn : Aleksandra, 1991. – S. 5-18.

4. Гиршман М.М. Литературное произведение как бытие-общение: что мы анализируем и интерпретируем? // Гиршман М.М. Литературное произведение: Теория художественной целостности. – [2-е изд., доп.] – М. : Языки славянских культур, 2007. (Коммуникативные стратегии культуры). – С. 514-526.
Girshman M.M. Literaturnoe proizvedenie kak bytie-obshhenie: chto my analiziruem i interpretiruem? [The literary work as the Genesis communication: we analyze and interpret?] // Girshman M.M. Literaturnoe proizvedenie: Teoriya khudozhestvennoy tselostnosti. – [2-e izd., dop.] – M. : Yazyki slavyanskikh kul'tur, 2007. (Kommunikativnye strategii kul'tury). – S. 514-526.
5. Гром'як Р.Т. Ще раз про структуру і статус методології // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Літературознавство. – 2008. – № 8. – С. 13-16.
Grom'yak R.T. SHHe raz pro strukturu i status metodologii [School again about the structure and status metodolog] // Naukoviy visnik Volins'kogo natsional'nogo universitetu imeni Lesi Ukrainki. Filologichni nauki. Literaturознаvstvo. – 2008. – № 8. – S. 13-16.
6. Касперський Е. Література. Теорія. Методологія // Література. Теорія. Методологія / [пер. з польськ. С. Яковенка; упорядк. і наук. ред. Д. Уліцької]. – [2-ге вид.]. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – С. 9-37.
Kaspers'kij E. Literatura. Teoriya. Metodologiya [Literatura. Theory. Methodology] // Literatura. Teoriya. Metodologiya / [per. z pol's'k. S. Yakovenka; uporyadk. i nauk. red. D. Ulits'koij]. – [2-ge vid.]. – K. : Vid. dim "Kievo-Mogilyans'ka akademiya", 2008. – S. 9-37.
7. Кораблев А.А. О целостном мировоззрении // Радуга. – К., 2007. – № 3. – С. 147-154.
Korablev A.A. O tselostnom mirovozzrenii [About the holistic worldview] // Raduga. – K., 2007. – № 3. – S. 147-154.
8. Кристева Ю. Разрушение поэтики // М.М. Бахтин: pro et contra. Творчество и наследие М.М. Бахтина в контексте мировой культуры. – Том II. / [сост. и коммент. К.Г. Исупова]. – СПб. : РХГИ, 2002. – С. 7-32.
Kristeva Yu. Razrushenie poehtiki [The destruction of poetics] // M.M. Bakhtin: pro et contra. Tvorchestvo i nasledie M.M. Bakhtina v kontekste mirovoj kul'tury. – Tom II. / [sost. i komment. K.G. Isupova]. – SPb. : RKHGI, 2002. – S. 7-32.
9. Лотман Ю.М. Искусствознание и «точные методы» в современных зарубежных исследованиях // Лотман Ю.М. Об искусстве. – СПб. : Искусство – СПб, 2000. – С. 446-459.
Lotman Yu. M. Iskusstvoznanie i "tochnye metody" v sovremennykh zarubezhnykh issledovaniyakh [Art history and exact methods in modern foreign studies] // Lotman Yu. M. Ob iskusstve. – SPb. : Iskusstvo – SPB, 2000. – S. 446-459.
10. Мітосек З. Теорії літературних досліджень / [пер. з польськ. В. Гуменюк, наук. ред. В.І. Іванюк]. – Сімферополь : Таврія, 2005. – 408 с.
Mitosek Z. Teorii literaturnikh doslidzhen' [The theory of literature research] [per. z pol's'k. V. Gumenyuk, nauk. red. V.I.Ivanyuk]. – Simferopol' : Tavriya, 2005. – 408 s.
11. Нич Р. Перелицовання теорії. Зауваги про постструктуралізм // Нич Р. Світ тексту: постструктуралізм та літературознавство / [пер. з польськ. О. Галета]. – Львів : Літопис, 2007. – С. 16-27.
Nich R. Perelitsyuvannya teorii. Zauvagi pro postrukturalizm [The perelysianka theory. Sauvage about postructuralist] // Nich R. Svit tekstu: postrukturalizm ta literaturoznavstvo / [per. z pol's'k. O. Galeta]. – L'viv : Litopis, 2007. – S. 16-27.
12. Разеев Д.Н. Формирование дисциплинарного пространства культурологии // Материалы научно-методической конференции. 16 января 2001 года, Санкт-Петербург. – СПб. : Санкт-Петербургское философское общество. Серия «Symposium». – Выпуск 11. – 2001. – С. 132-140.
Razeev D.N. Formirovanie distsiplinarnogo prostranstva kul'turologii [The formation of the disciplinary space cultural] // Materialy nauchno-metodicheskoy konferentsii. 16 yanvarya 2001 goda, Sankt-Peterburg. – SPb. : Sankt-Peterburgskoe filosofskoe obshhestvo. Seriya "Symposium". – Vypusk 11. – 2001. – S. 132-140.
13. Ребель Г.М. Методологическое значение понятия целостности (polemicheskie zametki) // Літературознавчий збірник. – Вип. 29-30. – Донецьк : ДонНУ, 2007. – С. 13-31.
Rebel' G.M. Metodologicheskoe znachenie ponyatiya tselostnosti (polemicheskie zametki) [Methodological meaning of integrity (polemic notes)] // Literaturoznavchij zbirnik. – Vip. 29-30. – Donets'k: DonNU, 2007. – S. 13-31.

Astrachan N.I. Methodology of literary criticism: from the twentieth to the twenty-first century

Abstract. The article considers the ways of development of methodology of literary criticism in its movement from the end of the twentieth to the beginning of the XXI century. The openness of the system of methods of literary criticism, extrapolation in its space methods other scientific disciplines characterized as corresponding to the specificity of the science of literature. Special attention is paid to the problem of objectivity literary studies, a kind of balance between scientific and artistic method of knowledge.

Keywords: methodology of literary criticism, structuralism, poststructuralism, methodological pluralism

Астрахан Н.И. Методология литературоведения: от XX к XXI столетию

Аннотация. В статье рассматриваются пути развития методологии литературоведения в ее движении от конца XX к началу XXI века. Открытость системы методов литературоведения, экстраполяция в его пространство методов других научных дисциплин характеризуется как соответствующая специфике науки о литературе. Особое внимание уделяется проблеме объективности литературоведческого исследования, его своеобразному балансированию между научным и художественным способом познания.

Ключевые слова: методология литературоведения, структурализм, постструктурализм, методологический плюрализм